

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΛΟΥ
ΤΗΣ Α΄ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΤΟΛΕΔΟΥ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΚΥΔΩΝΗ Ή ΤΟΝ ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΛΕΚΑ

ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΡΑΜΗΙΑΤΖΗ

Ανάτυπο από τα Βυζαντινά 21
Θεσσαλονίκη, 2000

Αφιέρωμα στη μνήμη
του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καρκαριανόπουλου

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Χρήστου Ἀραμπατζῆ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΛΟΥ
ΤΗΣ Α΄ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΤΟΛΕΔΟΥ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΚΥΔΩΝΗ ἢ ΤΟΝ ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΛΕΚΑ

α. Εἰσαγωγή

Σέ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Μανουήλ Καλέκα τοῦ 14ου αἰώνα¹, περιλαμβάνονται, γιά πρώτη φορά στόν κόσμον τοῦ Βυζαντίου, μεταφράσεις δύο συμβόλων τοπικῶν συνόδων τῆς Δύσεως, τῶν συνόδων τοῦ Τολέδου, τῆς ὑποθετικά 1ης τοῦ 400 ἢ 447 καί τῆς 3ης τοῦ 589².

1. P. Canart, *Codices Vaticani Graeci, Codices 1745-1962*, Citta del Vaticano 1970, σ. 452. Κώδικας 1879, φφ. 112r-112v καί 112v-114v.

2. Ἡ ἱστορία τῶν Συμβόλων αὐτῶν εἶναι ἀρκετά περίπλοκη καί συνδέεται μέ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας τοῦ 5ου αἰώνα καί μέ τίς διάφορες φάσεις τῶν αἰρέσεων τοῦ Ἀρειανισμοῦ καί τοῦ Πρισκιλλιανισμοῦ. Ὁ J. A. de Aldama, *El simbolo Toledano I*, Rome 1934, ἐπεχείρησε πρῶτος νά δώσει βάσιμες ἐξηγήσεις γιά τήν προέλευση, τήν ἀυθεντικότητα καί τόν χαρακτήρα τοῦ 1ου Συμβόλου. Διαπίστωσε τήν ὕπαρξη δύο διαφορετικῶν του ἐκδοχῶν, μίας βραχείας καί μιᾶς ἐκτενοῦς. Ἡ πρώτη ἀπό αὐτές εἶναι περισσότερο ἀπλή (Σύνοδος 19 ἐπισκόπων στό Τολέδο τό 400) καί δέν περιλαμβάνει τήν «ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος», ἐνώ ἡ δεύτερη (447) συνδέεται μέ κάποιον ἐπίσκοπο Pastor de Palencia (Dom. Morin, Pastor et Syagrius, deux écrivains perdus du Ve siècle, *Revue Benedictine* 10 (1893) 384-390) καί μέ τήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ Μεγάλου πρὸς τόν ἐπίσκοπο τῆς Astorga, Turribius (*PL* 54, 680-681). Ἡ ἀπόψη ὅτι ἡ δεύτερη αὐτῆ ἐκδοχή ἔγινε τελικά ἀποδεκτή ἀπό σύνοδο στό Τολέδο τό 447 σήμερα πλέον δέν εὐσταθεῖ, σύμφωνα μέ τόν D. Ramos-Lissón, *Die Synodalen Ursprünge des "filioque" im römisch-westgotischen Hispanien, Annuarium Historiae Conciliorum* 16 (1984) 294. A. de Aldama, *El simbolo*, σ. 51-64, κείμενο σ. 30-37· K. Kunstle, *Antipriscilliana*, Friburg 1905, σ. 40-45. Λεπτομερῆ παρουσίαση τῆς Συνόδου, τῶν συμμετασχόντων σ' αὐτήν καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς, βλ. D. Ramos-Lissón, *Die hispanischen Konzilien vor der Konversion Reccareds* στό J. Orlandis - D. Ramos-Lissón, *Die Synoden auf der Iberischen Halbinsel bis zum Einbruch des Islam (711)*, Paderborn 1981, σ. 39-51, ὅπου ἀμφισβητεῖται ἀκόμη καί ἡ ὕπαρξη Συμβόλου μέ τήν ἔννοια τοῦ κανόνα τῆς πίστεως (σ. 46-47). Ἐπίσης βλ. καί τήν ἐξαιρετική ἐργασία τοῦ ἰδίου D. Ramos-Lissón, *Die Synodalen Ursprünge des "filioque" im römisch-westgotischen Hispanien, Annuarium Historiae Conciliorum* 16 (1984) 286-299, ὅπου ἀναφέρεται διεξοδικά στίς αἰτίες καί τίς σκοπιμότητες εἰσαγωγῆς τοῦ filioque στό σύμβολο τῶν συνόδων τῆς Ἰσπανίας. Ἡ τρίτη σύνοδος τοῦ 589 εἰσήγαγε τό filioque στό σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως (J. Orlandis, *Die Synoden im Katholischen Westgotenreich*, στό J. Orlandis - D. Ramos-Lissón, *Die Synoden auf der Iberischen Halbinsel*, σ. 95-117· J. Madoz, *La theologia de la Trinidad en los Simbolos Toledanos, RET* 4 (1944) 457-477). Γιά τό λατινικό κείμενον τῶν δύο συμβόλων, βλ. H. Denzinger, *Enchiridion Symbolorum, Definitionum et Declarationum de Rebus Fidei et Morum*, Paris 1996³⁷, σ. 66-69 καί 167-168. Τίς ἀναγκαῖότητες πού ἐξυπηρετοῦσε ἡ προσθήκη τοῦ filioque τήν ἐποχή τοῦ 5ου αἰώνα στό λατινικό κόσμον, βλ. J. M.

Ὁ μεταφραστής τῶν συμβόλων πιθανολογεῖται ὅτι εἶναι ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἢ ὁ μαθητής του Μανουήλ Καλέκας, μέ πιθανότερο τόν Καλέκα, ἐνῶ ὁ γραφεύς τοῦ κώδικα καί τῶν ἔργων εἶναι ὁ δεύτερος³.

Ἡ μεταφραστική ἐργασία τῶν δύο αὐτῶν λατινομαθῶν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τόν 14ο καί 15ο αἰῶνα, ἔχει πρό πολλοῦ ἀπασχολήσει τήν ἔρευνα, τόσο στήν ξενόγλωσση βιβλιογραφία, ὅσο καί στήν ἑλληνική. Ἔχουν διατυπωθεῖ κατὰ τή διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰῶνα πληθώρα ἐπιχειρημάτων γιά τίς σκοπιμότητες πού ὑπηρετοῦσαν οἱ λατινομαθεῖς καί λατινόφωνες αὐτοί βυζαντινοί συγγραφεῖς⁴.

Ἡ προβληματική τῆς πλειοψηφίας τῶν μέχρι τοῦδε ἐρευνητῶν συνοψίζεται στή διαπίστωση ὅτι ἡ ὅλη προσπάθεια ἀποσκοποῦσε στή γνωστοποίηση τῶν θέσεων τῶν λατίνων Πατέρων στόν βυζαντινό θεολογικό κόσμο, στήν υπεράσπιση τοῦ κύρους τους, στή συμφωνία τῶν δύο Παραδόσεων στό Τριαδικό δόγμα καί δι' αὐτῆς στήν ἐπαναπροσέγγιση τῆς Ἀνατολῆς μέ τή Δύση.

Ἡ μελέτη τῶν κειμένων τους καί ἡ συγκριτική ἀνάλυσή τους μέ τή γραμματεία τῆς ἐποχῆς μᾶς ὀδηγεῖ ἀρκετές φορές σέ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα ὡς πρός τίς διαπιστώσεις τους, καθῶς στήν Παράδοση τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καί τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διαπιστώνεται ἡ προσήκουσα τιμή καί ὁ ἀνάλογος σεβασμός πρός τοὺς Πατέρες τῆς Δύσεως. Ἡ ἐρμηνευτική τους προσέγγιση — γιά ὅσους ἀπό αὐτούς ὑπῆρχαν μεταφρασμένα ἔργα⁵ — τουλάχιστον μέχρι τόν

Garrigues. Procession et ekporèse du Saint Ésprit, *Istina* 17 (1972) 361-363· Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, Ἀθήναι 1970, σ. 344· Χ. Σωτηρόπουλου, Θέματα Θεολογίας τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, Ἀθήναι 1987, σ. 460-462· Π. Εὐδοκίμωφ, Ἡ Ὁρθοδοξία, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 186-187.

3. Γιά τή χειρόγραφη παράδοσή τους καί τήν ἀπόδοσή τους στόν Κυδώνη ἢ τόν Καλέκα, βλ. P. Canart, Codices Vaticani, σ. 452· F. Tinnefeld, *Demetrius Kydones, Briefe*, (Bibliothek der griechischen Literatur 72), τ. 11, Stuttgart 1981, σ. 69.

4. Γιά τό μεταφραστικό ἔργο τους βλ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota*, Citta del Vaticano 1931, σ. 78 ἔ· G. Hofman, *Gli studi latini di Manuel Calecas*, Fontes Ambrosiani 27, Milano 1951, σ. 283-312· Στ. Παπαδοπούλου, Ἑλληνικά μεταφράσεις Θεωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμιστά καί Ἀντιθωμιστά ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθήναι 1967, σ. 97-103· Fr. Tinnefeld, *Demetrius Kydones, Briefe*, σ. 68-74· Fr. Kianka, *Demetrius Kydones: Intellectual and diplomatic relations between Byzantium and the West in the Fourteenth century*, New York 1981 (Diss.), σ. 104-135, 235-236, μέ ἐπιστημάνσεις γιά ὅλο τό μεταφραστικό ἔργο τοῦ Κυδώνη καί τοὺς σκοπούς πού ἐξυπηρετοῦσε· Fr. Kianka, *Demetrius Cydones and Thomas Aquinas, Byzantion* 52 (1982) 265-286· Fr. Kianka, *A Late Byzantine Defence of the Latin Church Fathers*, *OCP* 49 (1983) 419-425· M. Jugie, *Demetrius Cydones et la théologie latine à Byzance*, *EO* 37 (1938) 385-402· J. Gouillard, *Les influences latines dans l'oeuvre théologique de Manuel Calecas*, *EO* 37 (1938) 37-52· A. Pertusi, *Di Alcune traduzioni Greche di inni attributi a s. Tomaso e a s. Ambrosio*, *Bollettino della badia Greca di Grottaferrata* 12 (1958) 141-150· R. J. Loenertz, *Manuel Calecas, sa vie et ses oeuvres d'après ses lettres et ses apologies inédites*, *AFP* 17 (1947) 195-207· A. Pertusi, *Gli studi latini di Manuele Caleca e la traduzione del de Trinitate di Boezio*, in *Miscellanea Giovanni Galbati*, τ. III, Milano 1951, σ. 287-289.

5. Τό πρόβλημα τῶν μεταφράσεων ἦταν κοινό καί γιά τίς δύο πλευρές. Ἐλάχιστα ἔργα τῆς Ἑλληνικῆς Πατερικῆς παράδοσης ἦταν γνωστά στή Λατινική Δύση μέχρι καί τίς ἀρχές τοῦ 13οῦ αἰῶνα καί ἀντιστρόφως πολύ λίγα ἔργα Λατίνων Πατέρων ἦταν γνωστά στήν ἑλληνόφωνη Ἀνατολή. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ αὐθεντικότητα τῶν μεταφράσεων ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβής, ἐνῶ πλήθη ψευ-

13ο αἰῶνα εἶναι ἡ ἴδια μέ αὐτή τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἄγνοια τῶν βυζαντινῶν γιά τά θεολογικά δρώμενα στή Δύση, ὅπως ἐπίσης καί ἡ μονόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς θεολογικῆς σκέψεως τῶν Λατίνων, μέ βάση μόνο τά ἔργα τῶν δυτικῶν Πατέρων, μπορεῖ νά δικαιολογήσει ἐν μέρει τήν προϊούσα δυσπιστία πού ἐκφραζόταν μέ κάθε εὐκαιρία στίς συναντήσεις Ὁρθοδόξων καί Λατίνων ἀπό τόν 12ο ἕδη αἰῶνα· τό γεγονός πού διαμόρφωσε καί ἐνθάρρυνε ἕνα κλίμα ἀπόλυτης δυσπιστίας μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν ἦταν ἡ πεποίθηση τῆς Ρώμης, ὅτι διατηρεῖ θείω δικαίω τά πρωτεῖα τόσο στήν ἄσκηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης, ὅσο καί στήν καθαρότητα τῆς ἐκπεφρασμένης ἀπό αὐτήν πίστεως. Στό δυτικό θεωρητικό θεολογικό μοντέλο πού κυριάρχησε στά τέλη τοῦ 10ου αἰῶνα καί κοινοποιήθηκε στήν Ἀνατολή, ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης τοποθετεῖται ὑπεράνω καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου καί τῶν ἀποφάσεών της.

Ὁ 11ος αἰῶνας ἔδωσε τά πρῶτα δείγματα αὐτῆς τῆς παπικῆς ἀντίληψης, ἡ ὁποία ἀνιχνεύεται καθ' ὅλη τή διάρκεια τῶν μετέπειτα τεσσάρων αἰώνων τόσο στά ἀποσταλέντα κείμενα τῆς Ρώμης πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καί στά κείμενα πού ἐκφράζουν τίς πεποιθήσεις τῶν λατινοφρόνων⁶. Ἀπό τή διαπίστωση

δεπιγράφων ἔργων κυκλοφοροῦσαν ἐκατέρωθεν. Γιά τό θέμα τῶν μεταφρασμένων Λατίνων Πατέρων στό Βυζαντινό κόσμο, βλ. M. Rackl, *Die Griechischen Augustinuebersetzungen, Miscellanea Francesco Ehrle*, Studi e Testi 37, Roma 1923, σ. 1-38· Dom E. Dekkers, *Les Traductions grecques des écrits patristiques latins, Sacris Erudiri* 5 (1953) 193-233. Γιά τό θέμα τῶν μεταφράσεων τῶν Ἑλλήνων Πατέρων στή Δύση, βλ. Al. Siegmund, *Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum Zwölften Jahrhundert*, Munich 1949· R. Lechat, *La patristique grecque chez un théologien latin du XIIe siècle*, Hugues Ethérien, *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller*, τ. 1, Louvain-Paris 1914, σ. 484-507· G. Bardy, *Sur les sources patristiques grecques de Saint Thomas*, *RSPT* 12 (1923) 493-502· ἐπίσης τίς ἐξαιρετικές ἐργασίες τοῦ A. Dodaine, Hugues Ethérien et Leon Toscan, *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age* 27 (1952) 103 ἐ· τοῦ ἰδίου, «*Contra Graecos*», *Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient, Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 341 ἐ., στήν ὁποία ἀποδεικνύεται ὅχι μόνο ἡ ἄγνοια τῶν λατίνων γιά τοὺς Πατέρες τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί ἡ πληθώρα ψευδεπιγράφων ἔργων πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ παπικοί ἀπεσταλμένοι στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ὁ Ἄνσελμος τοῦ Καντέρμπουρι, ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 13ο αἰῶνα. Ἐπίσης βλ. καί B. Gain, *Traductions latines de Pères grecs: La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584*, Berne 1994.

6. Βλ. ἐνδεικτικά τά πρακτικά τῶν συζητήσεων πού διέσωσε ὁ Νικόλαος Ὑδρόντος, *Τρία συντάγματα*, (ἔκδ. Ἀρσενίου ἐπισκόπου, Νόβγκοροντ 1896 στά ρωσικά, σ. 17)· τήν ἐπιστολή τοῦ Πάπα Γρηγορίου στόν Πατριάρχη Γερμανῶ Β' (ἔκδ. Κων. Σάββα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1873, σ. 46-49)· τήν ὁμολογία πίστεως πού ἀπέστειλλε ὁ πάπας Κλήμης Δ' στήν Κωνσταντινούπολη λίγο πρὶν τήν Σύνοδο τῆς Λυών (Ἰωάννη Καρμίση, Ἡ ἀποδιδόμενη εἰς τόν Μιχαήλ Η' Παλαιολόγον λατινική ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274, *ΑΚΕΔ* 2 (1947) 139)· τίς θέσεις τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη περί τοῦ πρωτείου Ρώμης, τό ὁποῖο συζητεῖται καί μέ τό ἀλάθητο σέ θέματα πίστεως, B. de Margerie, *La trinité chrétienne dans l'histoire*, Paris 1975, σ. 241-244. Ἀντιθέτως ἡ Ὁρθόδοξη ἀντίληψη ἀποτυπώνεται ἐνδεικτικά στά ἐξῆς κείμενα: στήν ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καματηροῦ πρὸς τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ', (J. Spiteris, *La Critica Bizantina del Primato Romano nel secolo XII*, Roma 1979, σ. 324-326)· στήν ἀπόφαση τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου (Φραγκ. Ἄλτερ, *Χρονικόν Γεωργίου Φραντζῆ*, σ. 142, 146, 147, 149· στήν ἐπιστολή Γερμανοῦ Β' πρὸς Καρδινάλιου (κωδ. ΕΒΕ 1379, φφ. 447v-449r).

αυτή δέν ἐξαιροῦνται οὔτε ὁ Κυδώνης καί ὁ Καλέκας, ἀφοῦ ἡ ὑπεράσπιση τῆς Λατινικῆς πίστεως δέν περιορίζεται σέ καθαρῶς δογματικά πλαίσια, στά ὁποῖα ἡ αὐθεντία καί τό κύρος τῶν Πατέρων τῆς Δύσεως εἶναι τό αὐτό μέ τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς⁷, ἀλλά προχωροῦν στήν ὑπεράσπιση μιᾶς ἐκκλησιολογίας⁸, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ ἀντίφαση μέ τήν Πίστη τῆς Ἐκκλησίας ὅπως αὐτή διατυπώθηκε στίς Οἰκουμενικές συνόδους⁹. Στόν ἀντίποδα τοῦ θεωρητικοῦ αὐτοῦ μον-

7. Κατά τόν 13ο αἰώνα τά κριτήρια ἀποδοχῆς καί κύρους Ἀνατολικῶν καί Δυτικῶν Πατέρων δέν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις. Ἦταν κοινή πεποίθηση τῶν βυζαντινῶν, μέσα ἀπό τά γνωστά σ' αὐτούς ἔργα μεγάλων λατίνων Πατέρων, ὅτι τό σύνολο τῶν Πατέρων ὀρθοτομοῦσε ὡς πρὸς τό Τριαδικό δόγμα. Στίς περιπτώσεις ὅπου τούς παρουσιάζονταν ἔργα, ὅπως τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Ἱερωνύμου καί τοῦ Ἀμβροσίου, τά ὁποῖα θεμελίωσαν τούς ἰσχυρισμούς τῶν Λατίνων, τά ἀντιμετώπιζαν μέ τά ἴδια κριτήρια μέ τά ὁποῖα ἀξιολογοῦσαν παρόμοιες περιπτώσεις Ἑλλήνων Πατέρων (πιθανότατα νόθευσης, σκοπιμότητα τοῦ ἔργου, ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων μέ βάση ὅλο τό ἔργο κλπ.). Βλ. χαρακτηριστικά Νικολάου Ὑδροῦντος, *Τρία Συντάγματα*, ἔκδ. Ἀρσενίου ἐπισκόπου, σ. 18-23. Στό μή ἐκδεδωμένο κείμενο ἀπό τόν Ἀρσένιο, ὁ Νικόλαος ἐκθέτει τήν συμφωνία τῶν Πατέρων σέ Ἀνατολή καί Δύση, ὡς πρὸς τήν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρός. Ἀπό τούς Λατίνους Πατέρες παρατίθενται χωρία ἀπό τούς Αὐγουστίνου, Ἱερώνυμο καί Γρηγόριο Διάλογο. Ὁ Νικόλαος Κοτρώνης (στά μέσα τοῦ 13ου αἰώνα) ἀποδέχεται ὅτι ἀφοῦ καί οἱ Λατίνοι καί οἱ Ἕλληνες Πατέρες καθοδηγοῦνται ἀπό τό Ἅγιο Πνεῦμα, ἄρα στό σύνολό τους ἀποτελοῦν αὐθεντία. (P. A. Uccelli, *St Thomae Aquinatis, ... In Isaiam Prophetam ... accedit Anonymi Liber de Fide Sanctae Trinitatis*, Romae 1880, σ. 441-442. Ὅπως ὀρθά ἐπισημαίνει ὁ Dodaine, *Contra errores*, σ. 339, ὑπ. 60, ὁ Κυδώνης, πρὶν τή σύνταξη τοῦ δικοῦ του ἔργου *Περὶ αὐθεντίας τῶν Πατέρων*, εἶχε μπροστά του ἤδη ἕνα παρόμοιο κείμενο τοῦ προηγουμένου αἰώνα πού ἀποτελεσε καί τή βασική πηγὴ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Γιά τό ἔργο αὐτό τοῦ Νικολάου Κοτρώνη βλ. πλέον τήν ἐργασία τοῦ Ἀλ. Ἀλεξάκη, *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype*, *Dumbarton Oaks Studies* 34, Washington 1996, σ. 234-253, ὅπως ἐπίσης καί τήν νέα ἐκδοση τοῦ Libellus τοῦ Νικολάου Κοτρώνη ἀπό τόν Dodaine ὡς παράρτημα στό ἔργο τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, *Contra Errores Graecorum*, H. F. Dodaine, *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita*, Tomus XL, *Contra Errores Graecorum*, Rome 1969). Ἐπίσης Ἀνδρονίκου Καματηροῦ, *Ἱερᾶ ὀπλοθήκη*, PG 141, 605-609 (ὅπως παρατίθεται στό ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βέκκου, *Ἀντιρρητικά*), στό ὁποῖο ὁ Καματηρός ἐπικαλεῖται πρὸς ὑπεράσπιση τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρός ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, τούς Αὐγουστίνου, Ἱερώνυμο καί Γρηγόριο Διάλογο. Ἐπίσης γιά τά κριτήρια ἀποδοχῆς τῆς αὐθεντίας τῶν Πατέρων, Ἀνατολικῶν καί Δυτικῶν, ἀπό τόν βασικό ἀντίπαλο τοῦ Κυδώνη, Νεῖλο Καβάσιλα. Βλ. στόν Κων. Λιάκουρα, Ἡ ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου θέση τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα περὶ τοῦ filioque, *ΕΘ-ΣΠΛΑ ΑΒ'* (1997) 497-517. Παράλληλα μ' αὐτή τήν ἐρμηνευτική προσέγγιση βάδιζε καί ἡ ἐρμηνευτική προσέγγιση τῶν Ἑλλήνων Πατέρων ἀπό τούς Λατίνους. Ἔτσι κατὰ τό γνωστότερο ἀνθελληνικό σύγγραμμα τοῦ 13ου αἰώνα, τό ὁποῖο πέρασε καί στήν ἐκδοση τῆς Πατρολογίας (PG 140, 487-574), ὁ ἄγνωστος συγγραφέας του ἰσχυρίζεται ὅτι κανένα ἀπό τά γραμμένα στά ἑλληνικά βιβλία δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἐμπιστευτεῖται καθὼς τά περισσότερα ἦταν νοθευμένα ἀπό τούς αἵρετικούς (PG 140, 562).

8. Δημητρίου Κυδώνη, Ἀπολογία, σ. 375, καί 431-432, ἔκδ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniote*, *Citta del Vaticano* 1931· Μανουήλ Καλέκα, *Κατὰ Ἰωσήφ Βρυεννίου*, ἔκδοση G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniote*, σ. 470· Μανουήλ Καλέκα, *Adversus Graecos*, PG 152, 197-210, ὅπου ὁ Καλέκας ἀσπάζεται ὅλα τά ἐπιχειρήματα τῶν Λατίνων γιά τήν ἔννοια καί τόν χαρακτήρα τοῦ πρωτείου Ρώμης.

9. Ἡ διαχρονικὰ ἐκφραζόμενη αὐτή θέση, ὅτι οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων ἀποτελοῦν τήν ἀνώτατη αὐθεντία καί καθορίζουν τήν πορεία τῆς Ἐκκλησίας μέσα στό μυστήριο τῆς θείας Οἰκονομίας, βρίσκεται διάχυτη σέ πληθώρα ἔργων συγγραφέων τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου. Εἰδικότερα ὁ Γρηγόριος Παλαμάς, ὁ ὁποῖος ἀπέτελεσε τόν βασικό ἀντίπαλο τῶν λατινοφρόνων

τέλου βρίσκονται οἱ ἀντιρρητικοὶ συγγραφεῖς τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν τὴ θέση τῆς ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας τῆς πρώτης χιλιετηρίδας, τῶν ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, στίς ὁποῖες τὸ σύνολο τῆς Ἐκκλησίας διαπίστωνε καὶ ἔλυνε τὰ ἀνακύπτοντα προβλήματα, εἴτε κανονικά, εἴτε δογματικά, μέσα ἀπὸ τὸ συνοδικό σύστημα. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ συστήματος οὐδεμία ἀναφορά γίνεται σέ πρωτοκαθεδρία κάποιας Ἐκκλησίας καὶ μάλιστα θείῳ δικαίῳ ὡς ὀριζόμενη διὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν διαδόχων του. Οἱ ἀποφάσεις καὶ οἱ δογματικοὶ ὅροι τῶν Συνόδων θεωροῦνται ἀποτέλεσμα τῆς δράσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ὄχι τὰ μεμονωμένα ἔργα τῶν Πατέρων. Τὰ τελευταῖα γίνονται ἀποδεκτὰ μόνον ἂν συμφωνοῦν μέ τούς ὅρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων¹⁰, καθὼς αὐτές ἀποτελοῦν τὸν ἀυθεντικώτερο ἐρμηνευ-

τοῦ 14ου αἰῶνα, διερωτᾶται συνοφίζοντας τὴν Παράδοση, γιὰ τὸ καινοφανές δόγμα τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, *Τίς γὰρ εἶ ὁ οὔτο γρύξαι τολμῶν; Ποία δ' ἰσάριθμος σύνοδος; Μᾶλλον δὲ πόσαι καὶ ποῦ μαρτυρηθεῖσαι παρὰ τοῦ Πνεύματος, ὃ καὶ ζῶσιν ἐκείνοις καὶ γεγονόσιν ἐξ ἀνθρώπων συνεμαρτύρησε ...* Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Λόγοι ἀποδεικτικοὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, Α', ἔκδ. Παναγιώτῃ Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, τ. 1, σ. 71. Παρόμοια θέση ἐκφράζει καὶ ὁ Νείλος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ περὶ τῶν συνόδων δὲ τῶν οἰκουμενικῶν οὐδὲν τοιοῦτον ἔστιν εἰπεῖν· νομοθεταὶ γὰρ οἱ ἐν τοῖς κοινοῖς συλλόγοις πατέρες κἀθήνται καὶ ὀρισταὶ τοῦ τίνα λογίζεσθαι προσήκει περὶ τῆς πίστεως· ... ἀγνοῆσαι δὲ τίνα τοὺς τῶν ἀποστόλων διαδόχους καὶ διδασκάλους αὐτῶν καὶ τὰς συνόδους τὰς οἰκουμενικὰς μὴ καὶ λίαν βλάσφημον ἦ ...* Τὰ δὲ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν ὡς τὰ εὐαγγέλια ἢ Ἐκκλησία ἐδέξατο, Κ. Λιάκουρα, Ἡ ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου θέση τοῦ Νείλου Καβάσιλα περὶ τοῦ filioque, *ΕΘΣΙΑ* ΑΒ', σ. 509.

10. Ἡ θέση αὐτὴ τῶν Ὁρθοδόξων εἶναι διάσπαρτη σ' ὅλη τὴν ἀντιλατινικὴ θεολογικὴ γραμματεία. Ἡδὴ ὁ Θεοφύλακτος Ἀχιδίος (11ος αἰ) κάνει τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἐγκεκριμένων Πατέρων καὶ τῶν ἐγκεκριμένων θεολογικῶν τους ἀποφάνσεων· καὶ στίς δύο περιπτώσεις τὸ κριτήριο βρίσκεται στὸς Ὅρους καὶ τὰ Πρακτικά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. (Δ. Λιάλιου, *Ἐκκλησία, Κόσμος, Ἄνθρωπος*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 79 ἐ.). Ἐπίσης Ἀρσενίου ἐπισκόπου, *Τρεῖς πραγματείες ἐνὸς ἀγνωστοῦ Ἑλλήνα συγγραφέα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνα*, Νόβγοροντ 1892 (στά ρωσικά), σ. 35-36, ὅπου ἐλέγχεται ἡ ὑπόθεση νὰ ἀντιφάσκει ὁ Μ. Βασίλειος σέ κάποιο ἔργο του σχετικὰ μέ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ ἄγνωστος συγγραφέας (Ἰωάννης Καματηρός): *Ἐτι τὰ ἄτριτα καὶ δυσέμφαντα καὶ ὧν ἡ λέξις οἶον λυκόφως καὶ ὁμώνυμος καὶ δίχροος ἢ ἀφανία δεῖ τιμᾶσθαι ἢ διευκρινεῖσθαι αὐτὴν τῇ ἀπλῇ καὶ σαφεῖ καὶ ἐγκατεστρωμένη πλεισταχοῦ τῆς θείας γραφῆς. Ἐτι, λόγος πατρικὸς μὴ τῇ λέξει ἐνθαλαμεύεται τὴν εὐσέβειαν, ἀλλὰ τῷ σκοπῷ. Εἰ οὖν τυχὸν τὸ ρηθὲν τοῦ μεγάλου ἐστὶ Βασιλείου, ὅμως οὐκ ἐκ τοῦ σπανίου ὁ ἐκκλησιαστικὸς νόμος. Ποῖος ἀπόστολος τοῦτο συνέθετο; Ποία σύνοδος; Στὴν ἴδια προβληματικὴ συμφωνεῖ καὶ ὁ Εὐστράτιος Νικαίας, ἀντικρούοντας τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Λατίνων συνομιλητῶν του, οἱ ὁποῖοι ἐπικαλοῦνται τὴν ἀυθεντία τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ἀμβροσίου: *Εἰ δ' ἴσως ἡμῖν Λατῖνοι τινὰς τῶν παρ' αὐτοῖς δογματισάντων προφέροιεν, εἴτ' Αὐγουστίνον εἴτ' Ἀμβρόσιον εἴτε Ἰππόλυτον, τὸ παρ' αὐτῶν λεγόμενον ἐκ τούτων συνιστᾶν πειρώμενοι, οὐδ' ἐντεῦθεν εὐλόγος ἢ αὐτῶν ἐπίστασις. Πῶς γὰρ τοὺς καθ' ἑαυτοὺς καὶ καθ' ἑνα τι δογματίσαντας ἀξιπιστοτέρους τῶν παγκοσμίῳ ἐκείνων παραδόσεων ἡγήσόμεθα; καίτοι ἐν οἷς μὲν καθ' ἑαυτὸν τις δογματίζων ἐξέθετο, ἐκ πολλῶν ἐνδέχεται παρατραπήνηα τοῦ δέοντος, ἢ τοῖς λεγομένοις αὐτοῦ μὴ ἀκριβῶς ἐπιστήσαντος, ἢ τι ἄλλο παθόντος, ἐξ οὗ περ εἰκὸς ἀνθρώπων ὄντα ἐκρουσθῆναι τοῦ ἀληθοῦς, ἢ δὴ καὶ τινος ἄλλου, τὴν δόξαν διάστροφον ἔχοντος, τὰ ἑαυτοῦ παρεγγραψάντος δόγματα τοῖς ἐκείνου συντάγμασιν, οἷα πολλὰκις ἐν τοῖς τοιαύτοις φιλεῖ γίνεσθαι, ἐπὶ δὲ τῶν καθολικῶν καὶ κοινῶν τούτων οὐδὲν γίνεσθαι· δυνατὸν συνελεύσεων, κοινῇ γενομένης τῆς ἐξετάσεως, καὶ μηδενὸς παραθεωρήματος ἐκφυγγάνοντος ...* ὅπου πλῆθος τοσοῦτον ἁγίων ἀνδρῶν ζήλω θείῳ κειμημένον πρὸς ἄθροισιν, ὧν ἐν μέσῳ τῆς αὐτοαληθείας οὔσης Χριστοῦ, πᾶσα πλάνη καὶ ἄπαν*

τή¹¹. Οἱ λατινόφρονες ἐκφράζουν μέ ἀπόλυτη συνέπεια τίς πεποιθήσεις τῆς Ρώμης γιά τόν ρόλο πού ἐμελλε νά παίξει ὡς κέντρο ὅλου τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου, κατ' ἐντολή τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἀποστόλων, μέ χαρακτηριστικά ἀλαθίτου στό δόγμα καί ἀπόλυτης ἐξουσίας στή διοίκηση.

Μέσα σέ ἕνα τέτοιο πλαίσιο κινούμενοι ὁ Κυδώνης καί ὁ Καλέκας, διατρέωναν τήν ἐμμονή τους καί τήν πιστότητά τους στή Ρώμη, ἀποδεχόμενοι ἀκρίτως ὅ,τι αὐτή, ὡς ἄγραφη ἢ ἔγγραφη παράδοση, θεωροῦσε ἀληθινό. Ἡ ὑπεράσπιση τῶν λατίνων Πατέρων πού καί οἱ δύο ἀνέλαβαν, ιδιαίτερα ὁ Κυδώνης¹²,

φεῦδος πόρρω πού ἀπελαύνεται, καί οὐδέν τι ἐνσπαρῆναι ἀλλόκοτον τοῖς ὑπό τοσοῦτων ὄλω ἐκτεθεῖσαι ἐνδέχεται. Εὐστρατίου Νικαίας, Λόγος πρὸς τοὺς λέγοντας, ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ... Ἀνδ. Δημητράκοπουλου, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη, Λειψία 1866, σ. 67-68· ἡ ἴδια θέσις ἐκφράζεται καί στήν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β', πρὸς τὸν πάπα μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου, καί ἀφοροῦσε τὸ σύνολο τῶν Πατέρων χωρὶς διάκριση Ἀνατολικοῦ-Δυτικῆς ἔτι καί τοῦτο φαμέν, ὅτι τὰ κατὰ κοινὴν συνέλευσιν τῶν ἁγίων πατέρων γραφέντα καί λαληθέντα καί κυρωθέντα, κατὰ πολὺ εἰσὶν ἀσφαλέστερα, καί βεβαιώτερα, τῶν κατὰ μόνας γραφέντων, καί τὰ κοινῶς γραφέντα, τῶν ἰδικῶς γραφέντων ἐπικρατέστερα· ἐπὶ πολλὰ τῶν ἰδικῶς γραφέντων παρὰ τινῶν ἁγίων παρενοθεύθησαν. (Φραγκ. Ἄλτερ, Χρονικὸν Γεωργίου Φραντζῆ, σ. 146). Ἐπίσης τήν ἴδια ἀντίληψιν ὑποστηρίζει στηριζόμενος στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ· (Ἀρχιμ. Χρυσόστομου Σαββάτου, Συζητήσεις στό Ἰ΄ αἰῶνα γιά τὴ γνησιότητα τῆς φράσης τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ «καί προβολεύς διὰ Λόγου τοῦ ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος», Θεολογία 68 (1997) 210-211).

11. Στό ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει πιθανότητα οἱ Πατέρες νά ἀντιφάσκουν μεταξύ τους ἢ ἄλλα νά ὑποστηρίζουν κατ' ἴδιαν καί ἄλλα ἐν συνόδῳ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀναφέρει ἀπαντώντας στοὺς Λατίνους: *Τί οὖν, ἕτερα μὲν οὗτοι κοινῆ συνειλεγμένοι παρεδίδουν τῇ ἐκκλησίᾳ ἕτερα δὲ καθ' ἑαυτοὺς ἐδογματίζον; Οὐ μὲν οὖν. Ἄλλ' ἢ παραχαράττες αὐτὸς ἢ παραλογίζῃ καί παρεξηγῇ, μὴ μετὰ τοῦ Πνεύματος ἐρμηνεύων τὰ εἰρημένα διὰ τοῦ Πνεύματος. Οὐ μὴν ἄλλ' εἰ καί τοῦτο θείημεν, ὅπερ οὐκ ἔστιν, οὐ προσδεκτὰ μᾶλλον τὰ κοινῆ παραδεδομένα τῶν ἰδίως εἰρημένων ἐκάστῳ; Ἐκεῖνα μὲν γὰρ πρὸς τῷ πάντων εἶναι καί ἀνεπιχείρητα τοῖς κακουργοῦσι καί τῷ παραχαράττειν δολοῦσι τὸν τῆς ἀληθείας λόγον, πᾶσιν ἐγνωσμένα σοφοῖς τε καί ἰδιώταις, καί διὰ στόματος αἰεὶ φερόμενα. Τὰ δὲ μὴ ἐπὶ τοσοῦτο καθωμλημένα ὑποπτά ἐστί καί μάλιστα προαγόμενα παρὰ Λατίνων, οἱ καί τῷ φανερωτάτῳ τῆς πίστεως συμβόλῳ διὰ προσθήκης ὑπεβούλευσαν ... Τὰ γοῦν μὴ κοινὰ μηδὲ καθωμλημένα ὑποπτά ἐστί, μὴ πονηρὸς ἄνθρωπος ἐνέσπειρεν αὐτοῖς ζιζάνια. Ταῦτ' ἄρα, κἂν ὁμολογῶσι τῇ κοινῇ ὁμολογίᾳ προσδεκτὰ ἂν δὲ μὴ, οὐχί. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Λόγοι ἀποδεικτικοὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Α', ἔκδ. Παναγιώτη Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, τ. 1, σ. 71-72.*

12. Στόν Καλέκα δὲν παρατηρεῖται ἡ ἴδια ἔνταση πού ὑπάρχει στά κείμενα τοῦ Κυδώνη σχετικά μέ τό δίπολο Ἑλληνες Πατέρες - Λατῖνοι Πατέρες· Fr. Kianka, *A Late Byzantine Defence of the Latin Church Fathers*, OCP 49 (1983) 419-425· βλ. ἐπίσης τήν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, Περὶ τῆς αὐθεντίας τῶν λατίνων πατέρων, ἀπό τήν Ἄννα Κόλτσιου-Νικήτα, *Τὸ κῆρυξ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Μιά ἀνέκδοτη ἐπιστολικὴ πραγματεία*, Θεσσαλονίκη 2000, μέ πρῶτο μέρος ἀφιερωμένο στήν ἀντίληψιν τῶν Βυζαντινῶν περὶ τῆς αὐθεντίας τῶν Πατέρων καί στίς θέσεις τοῦ Κυδώνη.

Στά κείμενά του ὁ Καλέκας παρ' ὅτι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν σχολαστικισμό καί εἰδικὰ ἀπὸ τὴν Αὐγουστίνεια Τριαδολογία καί Ἄκινάτιο θεολογία, ἢ ἀποφεύγει τὴν παράθεση ὀνομάτων (ὅπως στό *Περὶ πίστεως καί Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς καθολικῆς Πίστεως*, PG 152, 426-662) ἢ δὲν κατηγορεῖ τὴν μία πλευρά γιά μεροληψία ἔναντι τῆς ἄλλης καί κινεῖται περισσότερο στὴν παραδοσιακὴ γραμμὴ τῆς Ὀρθόδοξης Γραμματείας, προσομοιάζοντας μέ τό μοντέλο πού ἐγκαινίασε ὁ Βέκκος. Γιά τὴν τακτικὴ του αὐτῆ βλ. J. Gouillard, *Les influences latines dans l'oeuvre théologique de Manuel Calecas*, EO 37 (1938) 37-52· Fr. Dvornik, *The Photian Schism History and Legend*, Cambridge 1970, σ. 414-

ἦταν ἄνευ ἀντικειμένου ὅταν ἀκόμη καί τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων Πατέρων ἀντιμετωπίζονταν μέ τὰ ἴδια ἐρμηνευτικά κριτήρια (π.χ. Βασίλειος καί Γρηγόριος στόν Ἀνώνυμο τοῦ 13ου αἰῶνα, Ἀρσενίου ἐπισκόπου, *Τρεῖς πραγματείες*, σ. 26-28, 36-37)¹³. Τό ζητούμενο σ' ὅλη αὐτήν τή διεργασία ἀλληλογνωριμίας ἦταν ἡ ἐπιβεβαίωση μέ κάθε ἐπιχειρηματολογία τῶν πρωτείων τῆς Ρώμης καί ὄχι ἡ συμφωνία τῶν Πατέρων σέ βασικά δογματικά ζητήματα.

Τό μεταφραστικό κίνημα τῶν λατίνων Δομηνικανῶν μοναχῶν στήν Κωνσταντινούπολη προσπάθησε νά προσδώσει πατερικό ὑπόβαθρο στίς λατινικές αἰτιάσεις περί ὀρθότητος τῆς προσθήκης στό Σύμβολο τῆς πίστεως, ὅταν οἱ συλλογιστικές μέθοδοι ἀπέτυχαν νά πείσουν τοὺς Ἑλληνας τόν 12ο αἰῶνα, καί ἡ ἐπίκληση τῆς αὐθεντίας καί τοῦ κύρους τοῦ Ρωμαίου Ποντίφηκα στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, προσέθετε νέα προβλήματα στό ἔργο τους. Πληθώρα ἔργων τοῦ 13ου καί 14ου αἰῶνα, παραγωγή κυρίως τῶν Δομηνικανῶν μοναχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐπιγράφονται *Contra errores Graecorum*, ἀπηχώντας μ' αὐτόν τόν τρόπο τά ἔντονα ἀνθελληνικά αἰσθήματα τῶν λατίνων τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί τήν ἔνταση πού κυριαρχοῦσε¹⁴.

Συμπλήρωμα αὐτῆς τῆς διεργασίας ἦταν ἡ ἀντίστροφη μετάφραση τῶν λατίνων Πατέρων, ἡ ὁποία θά ἀπεδείκνυε τήν ὀρθότητα τῶν λατινικῶν δοξασιῶν μέσα ἀπό τήν ἐνιαία Παράδοση. Ἡ προσπάθεια τοῦ Κυδῶνη καί τοῦ Καλέκα νά ὑπερασπισθοῦν τίς θέσεις τῆς Ρώμης, τοὺς ὀδηγοῦσε στήν παραγωγή μεταφράσεων ἔργων τῆς λατινικῆς θεολογικῆς σκέψης, ἡ γνησιότητα τῶν ὁποίων ἦταν ἀδύνατο νά ἐρευνηθεῖ. Χαρακτηριστική περίπτωση αὐτῆς τῆς ἄκριτης ἀποδοχῆς εἶναι καί ἡ χρήση ἀπό τόν Καλέκα τοῦ Ἀθανασιανοῦ Συμβόλου στήν πολεμική του ἐναντίον τῶν Ὀρθοδόξων, ὅταν ἀπό τό σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Ἀθανασίου δέν προκύπτει πουθενά ἡ ὑπαρξή του¹⁵, καί ἡ Ἀνατολική Παράδοση τό ἀγνοεῖ¹⁶. Ἔτσι αὐτό γιά τό ὁποῖο συχνά κατέκριναν τοὺς Ἑλληνας ἀντιπάλους

415. Διαφωνεῖ μόνο στό σημεῖο στό ὁποῖο οἱ Ὀρθόδοξοι δέν ἀποδέχονται ὡς ἀπολύτου κύρους ὅλες τίς ἀπόψεις τῶν Πατέρων, καθῶς μία τέτοια ἀπόρριψη ἐμποδίζει τήν ὅλη συλλογιστική τῆς Λατινικῆς ἐκδοχῆς τῶν Τριαδικῶν σχέσεων.

13. Οἱ βασικές ἀρχές τῆς πίστεως τῶν μεγάλων Λατίνων Πατέρων ἦταν ἤδη γνωστές στά Ἑλληνικά ὅπως γνωρίζουμε ἀπό παραπομπές στά κείμενά τους ἀπό Ἑλληνας συγγραφείς, ἀλλά ἡ θεμελιώδης ἀντίληψη περί Ὀρθοδοξίας τους διατυπώθηκε στίς Οἰκουμενικές Συνόδους.

14. Ἐνδεικτική αὐτῆς τῆς ἔντασης ἦταν ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους μεγάλων Ἑλλήνων Πατέρων ἀπό τοὺς Λατίνους, ὅπως τοῦ Χρυσοστόμου, ὅταν οἱ θέσεις τους βρισκόταν σέ ἀντίθεση μέ τοὺς στόχους καί τίς προσδοκίες τῆς Ρώμης. Βλ. Dodaine, *Contra Graecos*, σ. 345 ἑ.

15. Ἰω. Καρμίρη, *Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνη 1952, σ. 101-109· Ἀλ. Σουκαρά, *Τά καταχρηστικά Οἰκουμενικά σύμβολα πίστεως*, Θεσσαλονίκη 1999 (Μετ. Ἔργασία) σ. 62-115, μέ λεπτομερῆ ἀνάλυση τῆς ἱστορίας τοῦ Συμβόλου καί τῶν συνθηκῶν σύνταξῆς του.

16. Μανουήλ Καλέκα, *Contra errores Graecorum*, PG 152, 106. Ἡ γνώση τῆς πατερικῆς γραμματείας ἀπό τόν Καλέκα εἶναι ἔμμεση, μέσα ἀπό τὰ διάφορα ἀνθολόγια τῆς ἐποχῆς. Βλ. J. Gouillard, *Les influences latines dans l'oeuvre théologique de Manuel Calecas*, EO 37 (1938) 50-52.

τους, δηλαδή τή χρήση ψευδεπιγράφων ἢ νοθευμένων ἔργων, ἀποτελοῦσε στό ἴδιο τό μεταφραστικό τους ἔργο τό βασικώτερο μειονέκτημα¹⁷. Ἡ σύγχρονη θεολογική ἔρευνα ἀποδεικνύει τόσο τό βάσιμο τῶν ἐπιφυλάξεων τῶν βυζαντινῶν ὡς πρός τίς μεταφράσεις αὐτές, ὅσο καί τή δικαίωση τῆς συλλογιστικῆς τῶν ἀντιλατίνων θεολόγων, οἱ ὅποιοι, ἀρνοῦνταν τήν ἀπόλυτη ἀuthεντία ἐκάστου πατέρα θέτοντας κριτήρια ἐρμηνείας στά ἐξ αὐτῶν διατυπωθέντα. Ἐντός αὐτοῦ τοῦ μεταφραστικοῦ οἴστρου, διά τοῦ ὁποίου πίστευαν ὅτι θά κατάφερναν τή μεταστροφή τῶν Ἑλλήνων στά θεωρήματα τῆς Ρώμης, ἐντάσσεται καί ἡ μετάφραση τοῦ Συμβόλου τῆς 1ης Συνόδου τοῦ Τολέδου, ἡ σύγκληση τῆς ὁποίας καί ἡ πιστοποίηση τοῦ συμβόλου τῆς εἶναι ἀρκετά συγκεχυμένη στήν ἱστορική καί θεολογική ἔρευνα.

Οἱ λόγοι πού τοὺς ὀδήγησαν στή μετάφρασή τους μποροῦν νά προσδιοριστοῦν μέσα ἀπό τρεῖς παράλληλες καί ἰσοδύναμες διαπιστώσεις:

1. Γιά τό δίδυμο αὐτό ἀρκοῦσε ἡ σύνδεση τῆς ἐποχῆς τῆς Συνόδου μέ μεγάλους Πατέρες τῆς Δύσεως, ὅπως τόν Ἰλάριο Πικταβίου, τόν Ἀμβρόσιο Μεδιολάνων¹⁸, τόν ἱερό Αὐγουστῖνο, τόν Ἰερώνυμο, τόν πάπα Λέοντα, τῶν ὁποίων τά ἔργα ἢ τά ἀποδιδόμενα σ' αὐτούς περιεῖχαν κατά διάφορες ἐκδοχές τό *filioque*¹⁹. Σ' αὐτό συνάδει ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἀuthεντίας καί τοῦ κύρους τῶν δυτικῶν Πατέρων καί ἡ ἐξομοίωσή τους μέ τοὺς Ἀνατολικούς, ἔναντι τῆς ὑποθετικά μειωμένης σημασίας πού ἀπέδιδαν οἱ βυζαντινοὶ θεολόγοι στους λατίνους Πατέρες²⁰. Δέν ἐξεταζόταν τό γεγονός ὅτι ὅλες οἱ μετέπειτα Οἰκουμενικές Σύνοδοι

17. Ἡ χρήση ψευδεπιγράφων ἢ νοθευμένων χωρίων ἀπασχόλησε ιδιαίτερα λατινόφωνες καί ἀντιλατίνους τόσο κατά τόν 13ο αἰῶνα (βλ. Χρυσόστομο Σαββάτου, Ἀναφορές κατά τόν Π' στό Βυζάντιο γιά ἀλλοιώσεις ἔργων καί χωρίων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Θεολογία* 66 (1995) 112-126· τοῦ ἴδιου, Χρήσις καί «παράχρησις» χωρίων τοῦ Μεγ. Βασιλείου εἰς τὰς συζητήσεις περί *filioque*, *Θεολογία* 67 (1996) 157-174), ὅσο καί κατά τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες (βλ. Θεόδωρος Ζήση, *Γεννάδιος Σχολάριος*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 308 ἐ· βλ. Φειδᾶ, *Μεθοδολογικά προβλήματα τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας*, Ἀθήναι 1990).

18. Γιά τή χρήση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων στήν Ὁρθόδοξη Πατερική γραμματεία, βλ. A. Pertusi, *Le antiche traduzioni greche delle opere di S. Ambrogio et l'«Expositio fidei» a lui falsamente attribuita*, *Aevum* 18 (1944) 184-207.

19. Γιά τή σχέση τοῦ Συμβόλου τῆς Α' Συνόδου τοῦ Τολέδου μέ τοὺς Αὐγουστῖνο καί Ἰερώνυμο, βλ. D. Ramos-Lissón, *Die hispanischen Konzilien*, σ. 46· τοῦ ἴδιου, *Die Synodalen Ursprünge*, σ. 287-289.

20. Ἡ στάση αὐτή τῶν βυζαντινῶν δέν ἀφοροῦσε μόνο τοὺς λατίνους Πατέρες ἀλλά τό σύνολο τῶν Πατέρων. Ἡ ἀμφίδρομη ἐχθρική διάθεση πού, προϊόντος τοῦ χρόνου, αὐξάνοταν μεταξύ τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως, λειτούργησε μόνο ἕμμεσα στά κριτήρια τοῦ Κύρους καί τῆς ἀuthεντίας πού ἔβηταν οἱ Ἀνατολικοὶ γιά τήν ἀποδοχή ὡς ὁρθῶν τῶν γνωμῶν διαφόρων Πατέρων. Ἡ συμφωνία τῶν θέσεων τοῦ κάθε Πατέρα μέ τήν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί κυρίως ἡ ἐπικύρωσή τους ἀπό Οἰκουμενική Σύνοδο ἀποτελοῦσαν τό ἀπόλυτο κριτήριο ἀuthεντικότητας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ στάση τῶν βυζαντινῶν ταυτίζεται μέ τίς ἀπόψεις τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, ὁ ὁποῖος στήν ἐπιστολή του πρός τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς τόν Φεβρουάριο τοῦ 591, τονίζει τόν κυριάρχο ρόλο πού διαδραματίσαν καί διαδραματίζουν οἱ Οἰκουμενικές Σύνοδοι, καθώς αὐτές ἀποτελοῦν τό οἰκοδόμημα τῆς πίστεως καί πάνω σ' αὐτές οἰκοδομεῖται ὅλη ἡ ζωὴ καί ἡ πράξις τῆς Ἐκκλησίας (PL 77, 478).

οὐδεμία ἀπό τίς τριαδολογικές ἀπόψεις τῶν Πατέρων αὐτῶν πού θά στοιχειοθετοῦσαν τό filioque, ἔκαναν ἀποδεκτές. Ἀντιθέτως ὁ Καλέκας στό ἔργο του *Adversus Graecos* ὑπερασπίζεται τήν προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως κλονώντας ἀναδρομῆ στό ἔργο, στους ὄρους καί τήν πρακτική τῶν συνόδων, προβάλλοντας τό γνωστό ἐπιχείρημα τῶν λατίνων περί τοῦ ἐπιτρεπτοῦ ἐπεξηγηματικῆς προσθήκης πρὸς καταπολέμηση τῶν αἱρέσεων· παράλληλα ὑποστηρίζει τόσο τήν ἐξουσία καί τήν αὐθεντία τοῦ πάπα, ὅσο καί τήν ἀπό πολύ νωρίς ἀνάπτυξη τοῦ filioque στὸν χῶρο τῆς Δύσεως πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν διαφόρων αἱρέσεων²¹. Ἡ θεματολογία καί ἡ προβληματική τοῦ ἔργου αὐτοῦ καθιστοῦν περισσότερο πιθανή τῆ μετάφραση τῶν Συμβόλων τοῦ Τολέδου ἀπὸ αὐτόν, καθὼς ἡ ὑπαρξη τοῦ filioque σ' αὐτὰ ἰσχυροποιεῖ τῆ συλλογιστική του.

2. Ἡ ἐξήγηση καί ἡ ἀνεύρεση τῶν αἰτιῶν πού πιθανόν νά ὀδήγησαν στή μετάφραση τῶν δύο αὐτῶν συμβόλων θεωροῦμε πὼς βρίσκεται καί ἐντὸς τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Λατίνου θεολόγου Θωμᾶ Ἀκινάτη, ἔργα τοῦ ὁποίου μετέφραζαν κυρίως ὁ Κυδώνης καί ὁ Καλέκας. Συγκεκριμένα στό ἔργο του *Contra errores Graecorum* ἀντιτάσσει στό ἐπιχείρημα τῶν Ἑλλήνων, ὅτι μόνο μία Σύνοδος θά μπορούσε νά προχωρήσει στήν προσθήκη τοῦ filioque, τό γνωστό ἐπιχείρημα τῶν δυτικῶν ὅτι ἀρκεῖ ἡ ἔγκριση ἢ ἡ αὐθεντία τοῦ Πάπα γιὰ τὰ περί πίστεως· στή *Summa Theologia* ὅμως ἀναφέρει τήν ὑπαρξη δυτικῆς συνόδου πού προχώρησε μέ τήν ἔγκριση τοῦ Πάπα στήν προσθήκη αὐτῆ. Οὔτε ἡ σύνοδος ἀναφέρεται, οὔτε ὁ τόπος σύγκλησής της, οὔτε καί τό σύμβολό της. Ἡ συγκεκριμένη προβληματική εἶναι δάνειο ἀπὸ τό ἔργο *Contra Graecos* τοῦ ὁποίου ἡ συγγραφή τοποθετεῖται στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα. Ἀπ' ὅτι φαίνεται μέχρι καί τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα (περί τό 1270) δέν εἶχαν ἐνταχθεῖ στή λατινική ἐπιχειρηματολογία τὰ σύμβολα τῶν διαφόρων δυτικῶν συνόδων, στὰ ὁποῖα συναντᾶται ἡ προσθήκη²². Αὐτό ἔγινε μετὰ τήν πείσιμονα ἄρνηση τῶν Ἑλλήνων νά ἀποδεχθοῦν κάτι τό ὁποῖο δέν εἶχε τήν ἔγκριση μιᾶς Συνόδου καί μάλιστα Οἰκουμενικῆς. Ἡ μάχη τῶν συμβόλων τῶν διαφόρων συνόδων ἀρχίζει τόν 14ο αἰῶνα καί μόνο ἐπικουρικά στήν ὑπεράσπιση τῆς δυτικῆς Τριαδολογίας πού ἀνέλαβαν οἱ λατινό-

21. Μανουήλ Καλέκας, *Adversus Graecos*, PG 152, σ. 187-210.

22. Ἡ προβληματική τῆς ἐξάρτησης τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ *Contra Graecos* ἀναπτύσσεται διεξοδικά ἀπὸ τὸν A. Dodaine, «Contra Graecos», *Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient, Arcivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 389-391. Βλ. ἐπίσης καί τίς θέσεις πού ὑποστήριξε τήν ἴδια περίπου ἐποχῆ ὁ Νικόλαος Κοτρώνης, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ προσθήκη στό σύμβολο βραδύεται σέ χωρία τῆς Γραφῆς, σέ συνοδικὰ κείμενα καί στὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων καί Λατίνων Πατέρων· A. Dodaine, *Nicolas de Cotrone et les sources du «Contra errores Graecorum de Saint Thomas»*, *Divus Thomas* 28 (1950) 323. Νέες διαστάσεις στίς σχέσεις Νικολάου Κοτρώνη καί Θωμᾶ Ἀκινάτη, καί ἐν γένει στήν συνολικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου γιὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἡ Δύση γνώρισε στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα τήν διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων σχετικὰ μέ τήν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί τήν συμφωνία τους μέ τήν Λατινικὴ Παράδοση, προσφέρει ἡ ἐργασία τοῦ Ἀλ. Ἀλεξάκη, *Codex Parisinus Graecus 1115 and his Archetype*, *Dumbarton Oaks Studies* 34, Washington 1996, σ. 234-253.

φρονες ἔναντι τῆς Ὀρθόδοξης ἀντιλατινικῆς γραμματείας²³.

3. Ἡ ἱστορία τῶν δυτικῶν συμβόλων τὰ ὁποῖα περιέχουν τὸ filioque, καὶ τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξὴ γινώρισαν οἱ βυζαντινοὶ μόνο στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, εἶναι μακρὰ καὶ ἀνάγεται ἤδη στὸν 5ο αἰῶνα. Ἡ ἀναγκαιότητα ἐμπλουτισμοῦ τῆς συλλογιστικῆς τῶν λατίνων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν θεολογικῶν συζητήσεων μὲ παραδοσιακὰ καὶ κοινῶς ἀποδεκτὰ ἐπιχειρήματα τοὺς ὤθησε στὴν ἀναζήτησι, τὴ συγκεκριμένη περίοδο, πατερικῶν ἔργων πού νά ὑποστηρίζουν τίς λατινικὲς ἐκδοχὲς τοῦ τριαδικοῦ δόγματος. Τὸ πρῶτο τέτοιο σύμβολο πού γινώρισαν οἱ βυζαντινοὶ θεολόγοι στὴ σύνοδο τοῦ Νυμφαίου τὸ 1235 εἶναι τὸ λεγόμενο Ἀθανασιανὸ Σύμβολο, καὶ τοῦ ὁποῖου τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ὀρθότητα ἀμφισβήτησαν σταθερῶς μὲ πληθῶρα ἐπιχειρημάτων²⁴. Ἡ δεύτερη προσπάθεια εἰσαγωγῆς τέτοιου εἴδους ἐπιχειρημάτων ἔγινε μὲ τὰ σύμβολα τῶν συνόδων τοῦ Τολέδου, τὰ ὁποῖα ὅμως, εἰδικὰ αὐτὸ τῆς πρώτης οὐδεμία βαρύτητα καὶ κύρος κατεῖχε, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς τῆς συγκλήσεώς της κρίνεται ὑποθετικά. Ἡ συγγένεια δὲ πού παρουσιάζουν μὲ τὸ Ἀθανασιανὸ σύμβολο²⁵ καθὼς καὶ ἡ σύνδεσή τους μὲσω τοῦ Ἀντι-πρισκιλλιανισμοῦ μὲ τὸν ἱερό Αὐγουστῖνο —βασικό λατῖνο Πατέρα μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολοῦνται οἱ Κυδῶνης καὶ Καλέκας— ἴσως νά ὤθησαν στὴν μετάφραση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ἔργου, τοῦ ὁποῖου ἡ σημασία στὴν ποθούμενη προσέγγιση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἢ στὴν ἰσχυροποίηση τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν λατίνων δέν ἦταν σημαντική. Θεωροῦμε ὅτι μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς προσπάθειες οἱ λατινόφρονες ἐπιχειροῦσαν νά ἀποδείξουν ὅτι ἡ λατινικὴ ἐκδοχὴ τῶν τριαδικῶν σχέσεων δέν ἀποτελεῖ καινοτομία τῶν 5 ἢ 6 τελευταίων αἰώνων, ἀλλὰ ἐκπεφρασμένη πίστη τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων, ἐκφραζόμενη τόσο ἀπὸ μεμονωμένους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ ἀπὸ τοπικὲς συνόδους πού διατρένωναν τὴν κοινὴ τους πίστη μὲ τὸ σύμβολο τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου²⁶.

23. O. A. Dodaine, «Contra Graecos», Premiers écrits, σ. 392-393, ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ τὴν περίπτωση τοῦ Δομηνικανοῦ μοναχοῦ Philippe de Pera (1359), ὁ ὁποῖος στὸ ἀνέκδοτο ἔργο του *De processione Spriritus Sancti contra Graecos* (cod. Marcian. Lat. III, 96, fol. 15), συμπληρώνει τὴν παραπάνω προβληματικὴ ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ filioque στὸ Σύμβολο τῆς πίστεως ἔγινε στοὺς Ὅρους πίστεως τῶν Συνόδων τοῦ Τολέδου. Γιά τὸν Philippe de Pera καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Th. Kaepelli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, τ. III, Rome 1980, σ. 274-275.

24. Ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ Νυμφαίου, Φραγκ. Ἱστορικὸν Γεωργίου Φραντζῆ, σ. 140-149.

25. J. Kelly, *The Athanasian Creed*, London 1965, σ. 52 ἐ.

26. Αὕτῃ εἶναι ἡ ὅλη συλλογιστικὴ πού ἀναπτύσσει ὁ Καλέκας στὸ ἔργο του, πού μᾶς σώζεται μόνο σὲ λατινικὴ μετάφραση *Adversus Graecos*, PG 152, σ. 187-212. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι συναντῶνται ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς προγενέστερους συγγραφεῖς πραγματειῶν μὲ τὸν ἴδιο σκοπό, ὅπως τοῦ Hugues Etherien, Leon Toscan, Mathieu d'Aquasparta Thomas d'Aquin, Bernard Gui, Buonaccorsi, Simon de Constantinople, Philippe de Pera κ.ἄ. Βλ. περισσότερα A. Dodaine, «Contra Graecos», Premiers écrits, σ. 321-445.

β. Ἡ μετάφραση τοῦ συμβόλου τῆς πρώτης συνόδου τοῦ Τολέδου

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ λατινικοῦ κειμένου πού χρησιμοποιεῖ ὁ Καλέκας ἢ ὁ Κυδώνης εἶναι αὐτή πού παραδίδει τό δεύτερο σύμβολο (447), σύμφωνα μέ τόν Aldama, καθώς σ' αὐτό περιέχεται καί τό filioque.

Στήν ἔκδοση τῆς μεταφράσεως ἀκολουθήσαμε σέ γενικές γραμμές τήν ὀρθογραφία τοῦ κειμένου μέ ἐλάχιστες ἐπεμβάσεις πού παρατίθενται σέ ὑποσημείωση, καθώς πρόκειται γιά ἕνα κείμενο ὀρθογραφημένο σωστά καί μέ χρήση ὄλων τῶν τόνων καί πνευμάτων. Ὅπου ἀντί γιά τελικό (ς) συναντήσαμε (σ) ἀποκαταστήσαμε τό τελικό (ς). Τά σημεῖα στίξης πού ἀκολουθεῖ ὁ γραφέας εἶναι κυρίως ἡ ἄνω τελεία καί τό κόμμα· γι' αὐτόν τόν λόγο καί ἔγιναν κάποιες ἐπεμβάσεις, ὥστε νά βοηθηθεῖ ὁ ἀναγνώστης στήν κατανόηση τοῦ κειμένου. Ἐπίσης ἀκολουθήσαμε τόν γραφέα στή γραφή μέ μικρό τοῦ πρώτου γράμματος τῶν κυρίων ὀνομάτων. Τέλος, χωρίσαμε τό κείμενο σέ δύο μεγάλες ἐνότητες, ἐκ τῶν ὁποίων στήν πρώτη περιέχεται τό κυρίως σύμβολο, ἐνῶ στή δεύτερη οἱ ἀναθεματισμοί. Ἐντός καθέτων ἀγκυλῶν παρατίθενται ὅσα ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἐμφανῶς διαγράφει.

ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΗΣ Α' ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΤΟΛΕΔΟΥ

φ. 112 ἐν τῇ κατὰ τολέταν πρώτη συνόδῳ κελεύσει τοῦ ἁγιωτάτου πάπα λέοντος συναχθεῖσθι κατὰ πρισκυλλιανιστῶν βασιλεύοντος ρωμαίων μαρκιανῶ

Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν ἀληθινὸν πατέρα παντοκράτορα. καὶ υἱὸν καὶ πνεῦμα ἅγιον· ὁρατῶν / καὶ ἀοράτων ποιητὴν· ὑφ' οὗ πάντα ἐγένετο τὰ ἐν οὐρανῶ καὶ ἐπὶ γῆς. Ἐνα θεὸν καὶ / μίαν εἶναι τὴν τριάδος θεῖαν οὐσίαν· τὸν δὲ πατέρα μὴ εἶναι υἱόν· ἀλλ' υἱὸν μὴ ὄντα / πάτερα· καὶ τὸν υἱὸν μὴ εἶναι πατέρα ἀλλ' υἱὸν τοῦ θεοῦ· καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς γεννηθέντα. Τὸ δὲ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι τὸν παράκλητον· ὃς οὐτ' αὐτός ἐστιν ὁ πατήρ οὔτε ὁ υἱός / ἀλλ' ὁ παρὰ πατρός καὶ υἱοῦ ἐκπορευόμενος. Ἔστι τοίνυν ἀγέννητος ὁ πατήρ· γεννητὸς ὁ / υἱός· οὐ γεννητὸς ὁ παράκλητος· ἀλλὰ παρὰ πατρός καὶ υἱοῦ ἐκπορευόμενος. Καὶ / πατήρ μὲν ἐστὶν οὗ ἐκ τῶν οὐρανῶν ἢ φωνῇ ἠκούσθη· οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός / ἐν ᾧ εὐδόκησα· αὐτοῦ ἀκούετε. Υἱὸς δὲ ὁ εἰπὼν ἐγὼ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐξῆλθον / καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον· καὶ πνεῦμα δὲ ὁ παράκλητος οὐκ ἐλεύσεται· [πρὸς τ] ταύτην τὴν τριάδα πιστεύομεν τοῖς προσώποις δὲ διακεκριμένῃ τῇ δὲ οὐσίᾳ ἡνωμένῃ· τῇ ἀδιαίρετῳ δυνάμει / καὶ ἐξουσίᾳ καὶ μεγαλειότητι μηδαμῶς διαφέρουσαν. Παρὰ ταύτην οὐ πιστεύομεν ἄλλην / τινὰ φύσιν ἀγγέλου ἢ πνεύματος ἢ δυνάμεως τινος θεὸν εἶναι πιστευομένην. Τοῦτον τοίνυν τὸν / υἱὸν τοῦ θεοῦ καὶ θεόν· πρὸ πάσης παντάπασιν ἀρχῆς γεννηθέντα· ἀγιασάει τὴν τῆς μακαρίας παρθένου μαρίας γαστέρα· καὶ ἐξ αὐτῆς ἄνθρωπον ἀληθῆ προσλαβεῖν· ἄνευ σπέρματος ἀνδρὸς γεννηθέντα· τῶν δύο δηλονότι φύσεων τῆς θεότητος καὶ τῆς σαρκὸς / εἰς ἕνα παντελῶς συνελθουσῶν πρόσωπον· ἤγουν τὸν κύριον ἡμῶν ἰησοῦν χριστόν· οὐ φανταστοῦ ἢ πλαστοῦ / τινος σώματος ἐν αὐτῷ γεγονότος· ἀλλ' ὁμολογουμένου καὶ ἀληθοῦς· πεινῆσαι τε καὶ / διψῆσαι καὶ ὀδυνηθῆναι καὶ δακρῦσαι καὶ πάσας ὑπομεῖναι τὰς ἐνδείας τοῦ σώματος / χωρὶς ἁμαρτίας. Εἴτα ὑπὸ Ἰουδαίων σταυρωθῆναι καὶ ἀποθανεῖν καὶ ταφῆναι καὶ ἀναστῆναι τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ· συναναστραφέντα μετὰ ταῦτα τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς / καὶ τῇ τεσσαρακοστῇ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἡμέρᾳ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνελθεῖν. Τοῦτον καὶ / υἱὸν θεοῦ καὶ υἱὸν ἀνθρώπου ὀνομάζομεν· ἀνάστασιν τε ἔσσεσθαι τῆς σαρκὸς πιστεύομεν. / Τὴν δὲ ἀνθρωπίνην ψυχὴν οὐ τῆς θείας εἶναι οὐσίας, ἀλλὰ κτίσμα θεοῦ θελήσει κτισθεῖσαν.

Τῷ δὲ / λέγοντι ἢ πιστεύοντι οὐκ ἐκ τοῦ παντοδυνάμου θεοῦ τὸν κόσμον γενέσθαι καὶ πάντα / τὰ τούτου μέρη, ἀνάθεμα.

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὸν υἱὸν τὸν αὐτὸν / εἶναι καὶ πνεῦμα καὶ παράκλητον, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὸν θεὸν / καὶ πατέρα τὸν αὐτὸν εἶναι υἱὸν καὶ παράκλητον, ἀνάθεμα ἔστω.

φ. 112 Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσι τὸν παράκλητον ἢ πατέρα εἶναι ἢ υἱόν, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσι σάρκα μόνον ἄνευ ψυχῆς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ προσληφθῆναι, ἀνάθεμα ἔστω.

Εἴ τις λέγοι ἢ πιστεύοι τὸν χριστὸν ἀγέννητον εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν ἢ / πιστεύουσι τὴν τοῦ χριστοῦ θεότητα μεταβλητὴν εἶναι ἢ παθητὴν, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσιν ἄλλον θεὸν εἶναι τοῦ πρίσκης καὶ ἄλλον τῶν εὐαγγελίων, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι παρ' ἄλλου θεοῦ τὸν κόσμον γενέσθαι ἀλλὰ μὴ παρ' ἐκείνου / περὶ οὗ γέγραπται ἐν ἀρχῇ²⁷ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὰ ἀνθρώπινα σώματα μὴ ἀναστήσεσθαι μετὰ θάνατον, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν τοῦ θεοῦ ἢ τοῦ θεοῦ οὐσίαν εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσιν ἄλλας γραφὰς παρὰ τὰς ὑπὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δεχθεῖσας / δεῖν ἢ πρὸς μαρτυρίαν εἰσάγεσθαι ἢ σεπτὰς εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω. Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσι τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος μίαν ἐν τῷ χριστῷ εἶναι φύσιν, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσιν εἶναί τι ὅπερ ἑαυτὸ πλὴν τῆς θείας τριάδος δύναται, / ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς ἀστρολογίᾳ ἢ μαθήσει νομίζουσι δεῖν εἶναι πιστεύειν, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τοὺς ἀνθρωπίνους γάμους οὓς κατὰ τοὺς θείους νόμους ἔξεστι συνάρειν / μιαρὸς εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τῶν τῶν πτηνῶν σαρκῶν / ἢ τῶν κτηνῶν τῶν πρὸς τροφήν παρὰ θεοῦ δεδομένων, οὐ δι' ὑπόπιασμόν μόνον τοῦ σώματος / ἀλλ' ὡς ἀκαθάρτων ἀπέχεσθαι, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς τῇ τοῦ πρισκυλλιανοῦ αἰρέσει ἐπομένοις ἢ ταύτην ὁμολογοῦσιν, ὡς ἂν ἐν τῷ σωτηριῶδει βαπτίσματι ἄλλο τι ἐναντίον τῷ τοῦ ἀγίου πέτρου θρόνῳ ποιῶσιν, ἀνάθεμα ἔστω.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

27. χειρ. ἐναρχῆ.

